

Pázmány Péter Katolikus Egyetem - BTK
Irodalomtudományi Doktori Iskola
Arab Nyelv és irodalom Műhely

Varsányi Orsolya

**Ninth-century Arabic Christian Apology and Polemics: a
Terminological Study of ‘Ammār al-Baṣrī’s *Kitāb al-Masā’il
wa-’l-ağwiba***

Doktori (PhD) értekezés

Piliscsaba, 2013

TÉZISEK

A doktori iskola vezetője:

Dr. Szelestei Nagy László DSc.

egyetemi tanár

Témavezető: Prof. Maróth Miklós, DSc, akadémikus

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A disszertáció célja egy kilencedik századi, arab nyelven író keresztény szerző, ‘Ammār al-Baṣrī munkásságának vizsgálata terminológiai szempontból. ‘Ammār al-Baṣrī (megh. 840) kevésbé ismert és kutatott nesztorianus szerző, vizsgálata azért fontos, mert a legkorábbi, egyszerűen legmagasabb szintű, arab nyelvű teológiai munkák keresztény szerzői közé sorolható. Keveset tudunk róla; életéről, származásáról, műveiről M. Hayek¹ gyűjtötte össze mindazt az információt, mellyel rendelkezünk. Ezek alapján elmondható, hogy ‘Ammār al-Baṣrī Baṣra, a kor egyik legfőbb nesztorianus központjának szülöttje, széles vallási-filozófiai ismeretekkel rendelkező nesztorianus teológus. Két műve maradt fenn: *A bizonyítás könyve (Kitāb al-Burhān)* és a *Kérdések és válaszok könyve (Kitāb al-Masā’il wa-’l-ağwiba)*, melyek a korai arab nyelven írt teológia legjelentősebb művei közé tartoznak.

Az első mű azokkal a vitás kérdésekkel foglalkozik, melyekkel a muszlim fennhatóság alatt élő keresztényeknek mindenképp foglalkozniuk kellett (mint például a Biblia eredetisége, a Szentháromság kérdése, a megtestesülés misztériuma, szentségek meghatározása). A *Kitāb al-Burhān* dialógus formában íródott referencia-munka keresztények számára, hogy megfelelhessenek a muszlimok kérdéseire.² A második munka, a *Kitāb al-Masā’il wa-’l-ağwiba* Isten léte és egysége mellett érvel, majd a Szentháromságról és a megtestesülésről értekezik.

¹ HAYEK, M., ‘*Ammār al-Baṣrī, La première somme de théologie chrétienne en langue arabe, ou deux apologies du christianisme*, In: *Islamochristiana* 2 (1976), 70-132. o. Lásd még: HAYEK, M., *Introduction générale* In: Ed. HAYEK, M., *Apologie et controverses*, Beyrouth, Dar el-Machreq, 1986., 13-84. o.

² C.f. BEAUMONT, M., *Christology in Dialogue with Muslims: a Critical Analysis of Christian Presentations of Christ for Muslims from the Ninth and Twentieth Centuries*, Oxford, Regnum Books, 2005., 68. o. Lásd még: GRIFFITH, S., ‘*Ammār al-Baṣrī’s Kitāb al-Burhān: Christian Kalām in the First Abbasid Century*. In: *Le Muséon* 96 (1983), 145-181. o.

További kortárs keresztény írók: a jakobita Ḥabīb ibn Ḥidma Abū Rā'īṭa al-Takrītī (megh. 830 körül) és a melkita Theodore Abū Qurra (megh. c. 820-25). Ḥabīb ibn Ḥidma Abū Rā'īṭa al-Takrītī életéről is keveset tudunk, mindössze az állítható, hogy szír anyanyelvű szerző, és Takrīt, vagy Nisibis jakobita püspöke volt a kilencedik század elején.³ Fennmaradt munkái – muszlim és melkita vitapartnereknek írt válaszai – G. Graf gondozásában jelentek meg.⁴

Theodore Abū Qurra melkita tudós és polemikus író. Feltehetőleg Edesszában született, később valószínűleg a júdeai Mar Sabas kolostorban volt szerzetes, végül Ḥarrān püspöke lett. Nem csupán saját felekezetén belül volt jelentős, hanem más keresztény felekezetek és a muszlimok is ismerték munkásságát. Magas társadalmi megbecsültségnek örvendhetett, és még a kalifa udvarában is vett részt disputában.⁵ Néhány kisebb műve görögül maradt fenn,⁶ de főbb munkái arabul születtek, melyek közül megemlítendő az *Értekezés a Teremtő létezéséről és az igaz vallásról*,⁷ valamint az *Értekezés az ikonok tiszteletéről*.⁸

A kilencedik század első felére az arab kultúrában a fordítások révén már ismert volt a hellenizmus, s ez a tudományok fejlődését – többek között a *kalām* felvirágzását – is magával hozta. D. Gutas bizonyította, hogy ekkorra

³ GRIFFITH, S. H., *Ḥabīb ibn Ḥidma Abū Rā'īṭa, a Christian Mutakallim of the First Abbasid Century*, In: *Oriens Christianus*, 64 (1980), 164-165. o.

⁴ ABŪ RĀ'ĪṬA, Ḥabīb Ibn Ḥidma, *Die Schriften des Jacobiten Ḥabīb ibn Ḥidma Abū Rā'īṭa*, Ed. GRAF, Georg, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 130.; *Scriptores Arabici*, tom. 14., Louvain, Peeters, 1951.

⁵ GRIFFITH, S. H., *Faith and Reason in Christian Kalām: Theodore Abū Qurrah on Discerning the True Religion*. In: Szerk. SAMIR, Kh. - NIELSEN, J., *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period, 750-1258.*, 6-8. o.

⁶ ABŪ QURRA, Theodore, *Opuscula ascetica*, In: MIGNE, J. P., *Patrologia Graeca*, Vol. 97., Paris, 1865. cc. 1461-1598.

⁷ ABŪ QURRA, Theodore, *Maymar fī wuḡūd al-Ḥāliq wa-'l-dīn al-qawīm*, Szerk. DICK, I., Ġūniyya, al-Maktaba al-Būlusiyya, 1982.

⁸ ABŪ QURRA, Theodore, *Maymar fī ikrām al-īqūnāt*, Szerk. DICK, I., Ġūniyya, al-Maktaba al-Būlusiyya, 1986.

már elkezdődött a Kelet-Bizáncban és a Közel-Keleten elérhető világi, azaz nem irodalmi és nem történelmi, görög művek arab nyelvre fordítása. A fordítás hosszú folyamat volt, több mint két századon át tartott (8-10. sz.).⁹ A hellenisztikus teológia és filozófia hatása nyomon követhető az arab nyelvben, melynek teológiai, filozófiai terminológiája forradalmi változáson ment keresztül. Ennek kapcsán merül fel a disszertáció alapötlete, hogy a kilencedik századi terminológia vizsgálata érdekes eredményeket hozhat. A disszertáció ezért első lépésként azt vizsgálja, hogy a hellenisztikus fogalmak és egyházatyái hatások miképpen azonosíthatóak egy kilencedik századi arab keresztény szerző munkájában; második lépésként pedig, hogy mindezek miképp jelennek majd meg a kortárs és későbbi muszlim szerzők írásaiban.

A kilencedik századra tehát elkezdődött a görög filozófiai művek arabra fordítása,¹⁰ de a fogalmak tartalmának megértése, és a hozzájuk rendelt terminusok kidolgozása még kezdeti szakaszban volt, hiszen az arab nyelvet korábban nem használták filozófiai fogalmak kifejezésére. Az első fordítónak és filozófusoknak kellett e szókincsset megalkotni, mikor olyan terminusokra volt szükségük, melyekkel új és addig nem használt jelentéseket fejezhetek ki. Ezért görög szavakat írtak át (pl. Abū Rā'īṭa *barsūb* (személy) terminusa, mely a *πρόσωπον* megfelelője); más idegen eredetű szavakat alkalmaztak, (pl. 'Ammār al-Baṣṣī *uqnūmja* (*hypostasis*), mely a szír *ܩܢܘܡܝܐ* megfelelője), és közneveket láttak el specifikus jelentéssel (pl. 'aql, intellektus, mely mindhárom fent említett szerző művében megjelenik).¹¹

A *kalām* korai fejlődéséről a tudományos konszenzus azt tartja, hogy a muszlim teológusok a terminológiát a fordítómozgalomnak köszönhetik; s mindezt a filozófiai és teológiai terminológia kölcsönhatására alapozzák. A

⁹ GUTAS, D., *Greek Thought, Arabic Culture.*, New York, Routledge, 2005., 1. o (Later on: GUTAS, D., *Greek Thought, Arabic Culture*).

¹⁰ V.ö. GUTAS, D., *Greek Thought, Arabic Culture*, 1. o. Kiki Kennedy-Day ugyanakkor a tizedik század elejére teszi a fordítómozgalom kezdetét. V.ö.: KENNEDY – DAY, K., *Books of Definition in Islamic Philosophy. The Limits of Words*, London – New York, Routledge, 2004. 19. o.

¹¹ KENNEDY – DAY, K., *Books of Definition in Islamic Philosophy*, 19. o.

két terület a kilencedik században még kezdeti szakaszában járt, s nem is vált élesen el egymástól. A filozófia tárgya Isten léte és megismerhetősége volt, tehát az a kérdés, mely később a *kalām* tárgyát alkotta. ‘Abd al-Amīr al-A‘sam szerint Ġābir Ibn Ḥayyān (megh. c. 815) már a nyolcadik században különbséget tett a két terület között,¹² a filozófiát az okkal bíró létezők esszenciájával foglalkozó tudományként határozva meg (*al-‘ilm bi-ḥaqā’iq al-mawǧūdāt al-ma‘lūla*), így elkülönítette a *metaphysikától* (*al-‘ilm al-ilāhī*); ugyanakkor ‘Abd al-Amīr al-A‘sam azt is elismeri, hogy ez az elkülönítés később, különösen al-Kindī (megh. c. 873) után vált általánossá.¹³

Azok a tudósok, akik ezt a nézetet támogatják, hangsúlyozzák, hogy a korai művekben megfigyelhető a teológia és a filozófia közti feszültség. Kennedy-Day szerint ez a feszültség egészen addig érzékelhető volt, míg a két tudomány ki nem dolgozta saját terminológiáját.¹⁴ al-Kindīnél figyelhető meg az az átmeneti állapot, ahol a filozófia és a *kalām* még szorosan összefügg, miközben a filozófia már láthatóan úton van önálló, a teológiai hatásoktól mentes formája felé. E megközelítés szerint a filozófia önálló területnek a tizedik századtól tekinthető, különösen al-Fārābī (megh. 950/51) után.

Ezt az elméletet módosította Maróth Miklós, mikor a *The Correspondence between Aristotle and Alexander the Great* c. könyvében (mely egy görögből arabra fordított, anonim levéregényt mutat be) a görög örökség átadásának első dokumentált példáját vizsgálta. Maróth Miklós kimutatta, hogy az arab prózairodalom Damaszkuszban kezdődött ezzel a fordítással, a nyolcadik század első harmadában, és erős görög hatás alatt indult fejlődésnek. E megállapítással módosította a tudományos konszenzust, mely szerint az arab prózairodalom a nyolcadik század közepe felé, Bagdadban, perzsa hatásra kezdődött volna. Maróth Miklós vizsgálatának fontos része az a terminológiai módszer, melynek segítségével kimutatja,

¹² al-A‘SAM, ‘Abd al-Amīr, *al-Muṣṭalaḥ al-falsafī ‘inda al-‘Arab*, Cairo, al-Hay‘a al-Miṣriyya al-‘Āmma li-‘l-Kitāb, 1989, 21. o.

¹³ al-A‘SAM, ‘Abd al-Amīr, *al-Muṣṭalaḥ al-falsafī ‘inda al-‘Arab*, 21. o.

¹⁴ KENNEDY – DAY, Kiki, *Books of Definition in Islamic Philosophy*, 19. o.

hogy számos terminus megjelent már ekkorra.¹⁵ A tudományos konszenzussal szemben, mely a kilencedik-tizedik századra teszi az arab filozófiai és teológiai terminológia kialakulását, ezek az eredmények azt mutatják, hogy mindez már legalább egy fél évszázaddal korábban elkezdődött.

‘Ammār al-Baṣrī művének terminológiai vizsgálata éppen ezért újabb szempontból is fontos: szókinsének szilárdsága, következetessége, vagy épp mindezek hiánya segíthet megállapítani, (keresztény körökben) a kilencedik században mennyire terjedt el, hol tartott a szakszavak használata.

A disszertáció alaptétele, hogy ‘Ammār al-Baṣrī jelentős korai szerző, aki közreműködhetett az arab prózára gyakorolt görög hatás közvetítésében. *Kitāb al-Masā’il wa-’l-ağwiba* c. művének terminológiai vizsgálata pedig segít abban is, hogy a *kalām* és *falsafa* terminológiájának alakulását is jobban megértsük. E munka terminusait (tágabb kontextusban is) vizsgálva választ keresek a kérdésre: milyen mértékben hatottak az arab keresztény szerzők az arab prózairodalomra; az arab keresztény teológia, és különösképp ‘Ammār al-Baṣrī milyen mértékben állt kölcsönhatásban a muszlim teológiával és filozófiával a terminológia terén.

A tudományos konszenzus szerint arab keresztény teológusok jelentős szerepet játszottak a muszlim teológia hellenizálásában, ami aztán a *kalām* szisztematikus és logikai fejlődéséhez vezetett. Azon túl, hogy keresztények fordították arabra a görög műveket, ők voltak azok is, akik a muszlimok számára a teológiai vizsgálódás legfontosabb kérdéseit felvetették: mint pl. a predestináció és az isteni attribútumok problematikáját.¹⁶ Okkal feltételezhető tehát, hogy az arab keresztény szerzők

¹⁵ MARÓTH, M., *The Correspondence between Aristotle and Alexander the Great. An Anonymous Greek Novel in Letters in Arabic Translation*, Piliscsaba, Avicenna Institute of Middle Eastern Studies, 2006. Lásd pl.: *al-māhiyya*: 77., 91. o.; *iḥdāt*: 77-78., 91. o.; *ayniyya*: 78. o.; *kayfiyya*: 78. o.; *mā’iyya*: 78. o.; *šūra*: 78. o.; *ğawhar*: 91. o.; *mādda*: 91. o.

¹⁶ WOLFSON, H. A., *The Philosophy of the Kalam*, Cambridge, Massachusetts, London, Harvard University Press, 1976., 58-63, 80-82. o. A dialektikáról I. COOK, M. A., *The Origins of Kalām*, In: Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 43 (1980) 1, 32-43. o.

hatással voltak az arab nyelv fejlődésére és a filozófiai-teológiai terminológiára.

A keresztény terminológia több oldalról vizsgálható; egy adott témakörben teológiai vagy filozófiai terminusok kerülhetnek előtérbe. A keresztény polemikus és apologetikus írások elsősorban teológiai művek, hiszen teológiai problémákkal foglalkoznak, de kevésbé leíró, mint inkább bizonyító-érvelő jellegűek; az érvelés pedig jól körülhatárolható, pontos fogalmakkal él, így filozófiai terminusok is megjelenhetnek. ‘Ammār al-Baṣrī *Kitāb al-Masā’il wa-’l-aḡwiba* c. munkája apológia, tehát polemikus jellegű, ezért terminológiája érdekes példákat hozhat a filozófia és a *kalām* közti interakcióra – lévén, hogy ő is abba a korszakba tartozik még, mikor a két terület még nem vált élesen el.

A 9. században az iszlám (s vele együtt az arab nyelv) interakciója a Közel-Kelet vallásaival különböző területeken fejtette ki hatását; olyan módon, ahogy arra korábban, az omajjád időszakban (661-750) nem volt példa. Ettől kezdve érezhető a nem muszlimok igénye, hogy magyarázzák hitüket, s hogy fenntartsák, megerősítsék, vagy épp újra megalapozzák jogaikat és pozíciójukat. Ennek eredményeképp jelenik meg, s indul ugrásszerű fejlődésnek az arab keresztény apológia és az iszlámmal szemben megfogalmazott polémia. A keresztények előtt nem ismeretlen a polémia, hiszen már a hetedik században is gyakorolták egymás közt az ortodox, monofizita és nesztoriánus közösségek. Mikor az abbászida korszakban (750-) elkezdődtek a keresztény-muszlim párbeszéddek, viták, a műfajt meghatározta a keresztény apologetikában már korábban bevett dialógusforma.¹⁷ Az *‘ilm al-kalām* pedig annak nyomát hordozza, hogy a muszlimok abban a stílusban vettek részt keresztényekkel szembeni tudományos vitákban, melyet a keleti patriarchatusokban élő, görög-szír hátterű keresztények is alkalmaztak. A keresztény *kalām* már az iszlám fejlődésének időszakában is jelen volt; de mivel az arab nyelv az iszlám, a

¹⁷ GUTAS, D., *Greek Thought, Arabic Culture.*, 66-67. o., 1. még: CAMERON, A. *New Themes and Styles in Greek Literature*, In: szerk. Averil Cameron - Lawrence I. Conrad, *The Byzantine and Early Islamic Near East I, Problems in the Literary Source Material*, Princeton, 1992. 97-100. o.

Korán nyelve, a keresztények, mikor arabul kezdtek írni, a nyelvet ennek a referenciakeretnek megfelelően is használták,¹⁸ tehát a Korán, az iszlám nyelve is hatott a keresztények fogalmazására.

Ugyanakkor a keresztény szerzők a görög retorikai iskolák hagyományain nevelkedtek, még századokig a klasszikus görög tudást sajátították el. A retorikai iskolák, vagyis a keresztény közösségek iskolái részt vettek a hellenisztikus kultúra átadásában az iszlám világ számára. E szerzők munkáit vizsgálva számos közös témát és képet találunk bennük. Figyelemreméltó, hogy ezek közül számos téma, kép és analogikus bizonyítás megjelent a későbbi muszlim szerzők munkáiban is, különösen a tudományos prózában. A disszertáció célja az, hogy a terminológia terén vizsgálja, milyen görög fogalmak találtak utat a muszlim szerzők műveibe keresztény közvetítéssel.

2. A követett módszertan

A vizsgálat összehasonlító módszerrel történt: ‘Ammār al-Baṣrī választott terminusait csoportokba rendeztem, majd először összevettem a hellenisztikus és egyházatyák által használt görög terminusokkal. Ezután vizsgáltam, miképp jelenik meg az adott terminus kortárs keresztény szerzőknél, végül a muszlim használatban. A terminusokat csoportokban vizsgáltam: jelentés alapján rendeztem őket, ugyanakkor természetük szerint is vizsgáltam, teológiai, vagy filozófiai jellegűek-e.

‘Ammār al-Baṣrī filozófiai és teológiai terminusait úgy vettem össze a muszlim használattal, hogy azokat a “legtisztább” formában, tehát a definíciókönyvekben (*kutub al-ḥudūd*) kerestem. Ezeket tekintettem referenciának az összehasonlításakor, hiszen leginkább az érdekelt, hogyan viszonyult ‘Ammār al-Baṣrī terminológiája a *kalām* és *falsafa* standard

¹⁸ GRIFFITH, S. H., *Faith and Reason in Christian Kalām: Theodore Abū Qurrah on Discerning the True Religion*. In: Szerk. SAMIR, Kh. - NIELSEN, J., *Christian Arabic Apologetics during the Abbasid Period, 750-1258*. 1-6. o.

terminológiájához. A következő muszlim definíciókönyvekre támaszkodtam: Abū Yūsuf b. Isḥāq al-Kindī (megh. c. 873) *Risāla fī ḥudūd al-ašyāʾ wa-rusūmihā* c. művére, az első arab nyelvű filozófiai definíciókönyvre,¹⁹ melynek szerzője ʿAmmār al-Baṣrī kortársa. Ezek után időrendi sorrendben vizsgáltam későbbi muszlim szerzőket (hogyan látni lehessen, a későbbi definíciókban: fogalmakban és terminusokban tükröződik-e a keresztény interpretáció): Abū ʿAbdallāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn Yūsuf al-Kātib al-Ḥwārizmī (megh. 997) *Mafātīḥ al-ʿulūm*; Abū Bakr Muḥammad b. al-Ḥasan Ibn Fūrak al-Anṣārī al-Iṣbahānī (megh. 1015) *Kitāb al-Ḥudūd*; Ibn Sīnā (megh. 1037) *Kitāb al-Ḥudūd*; Sayf al-Dīn al-Āmidī (megh. 1233), *al-Mubīn*; végül ʿAlī ibn Muḥammad al-Ġurġānī (megh. 1414) *al-Taʾrīfāt* c. munkáit. Megvizsgáltam, az egyes terminusokat ʿAmmār al-Baṣrī korábban használja-e a muszlim szerzőknél: vagyis van-e arra utaló jel, hogy a keresztények a terminusok aktív megalkotói és formálói lehettek. Ilyen esetben felmerülhetett, hogy ʿAmmār al-Baṣrī saját találmánya esetleg a terminus használata, vagy azoknak a retorikai iskoláknak a hagyományából származik, melyekben a keresztények tanultak.

A terminológiai vizsgálatot öt fejezetben végeztem el. Mindegyiket azzal kezdtem, hogy bemutattam a fogalom görög elődjét, különös tekintettel arra, miképp használták azt az egyházatyák. (Lévén, hogy a keresztény szerzők a görög retorikai iskolák hagyományain nevelkedtek, a görög filozófiai fogalmak és az őket kifejező terminusok, valamint e terminusok keresztény hagyományok szerinti értelmezése egyaránt ismert volt számukra.) Második lépésként bemutattam, milyen kontextusban, illetve ezek alapján milyen jelentéssel használja a terminusokat ʿAmmār al-Baṣrī; valamint hogy tekinthető-e az egyházatyái hagyományok folytatójának. Harmadik lépésként megnéztem, mely definíciókönyvekben, milyen jelentéssel található meg az adott terminus, és ellenőriztem, hogy megjelenése ʿAmmār al-Baṣrīnál (illetve általában a keresztény használatban) megelőzi-e a terminus muszlim használatban való megjelenését.

Az első fejezetben az intellektussal, az ʿaql terminussal foglalkoztam. Több okból kíváncsi voltam az első helyre: pl. azért is, mert a

¹⁹ al-AʿSĀM, ʿAbd al-Amīr, *al-Muṣṭalaḥ al-falsafī ʿinda al-ʿArab*, 34., 36. o.

kalām kézikönyvek is kiindulópontként tárgyalják, így a sorrend a *kalām* rendszerének megfeleltethető. A muszlim teológusok a tudásról szóló fejezettel kezdik könyvüket, ahol megvizsgálják az intellektust, mint azt a tényezőt, mely a megszerzett, elsajátított tudást adja. A terminus ‘Ammār al-Bašrī számára is alapvető jelentőségű; sokszor használja, és az intellektusra mint a bizonyítás módszerére utal. Végül: ez a fogalom/terminus számos olyan konnotációt hordoz, melyek a következő fejezetekben is előkerülnek.

Ugyanczt a *kalām*-beli rendező elvet alkalmaztam a következő fejezetek sorrendjének megállapításakor. Ezekben már nem csak egy, hanem több terminust vizsgáltam, melyeket jelentés szerinti csoportokba rendeztem (ezek mind egy-egy teológiai kérdéshez kapcsolódnak). A második fejezetben a test és megtestesülés terminológiájával foglalkoztam; a következő terminusokat vizsgáltam: *ta’annus* – emberré válás vs. *tağassud* – megtestesülés; és *badan* vs. *ğirm* vs. *ğasad* vs. *ğism* vs. *haykal* – test, testi forma. A harmadik fejezet tárgya az öröktől/örökké létezés terminológiája (i.e. *azalī*, *azaliyya* – öröktől létező, létezés vs. *sarmad* – folyamatosság vs. *qidam*, *qadīm* – öröktől létezés/létező vs. *baqā’*, *bāqin* – fennmaradó, megmaradó). A negyedik fejezetben a teremtés terminológiáját elemeztem (i.e. *ibdā’* és *ibtidā’* – kezdet vs. *ibdā’* – direkt teremtés vs. *ibtidā’* – létrehozás vs. *ihtirā’* – semmiből teremtés vs. *halq* – teremtés vs. *iḥdāt* – semmiből teremtés (időben) vs. *šinā’a* készítés vs. *takwīn* – generálás vs. *inšā’* – életre hívás). Az ötödik fejezet az atyaság és fiúság terminusait vizsgálja (*ubuwwa* – atyaság vs. *bunuwwa* – fiúság). Az utolsó fejezet az isteni egység és hármasság terminusait veszi számba (i.e. *taḥlūt* – hármasság, “háromnak vallás” vs. *waḥdāniyya*, *tawḥīd*, *ittihād* – egység, “egynek vallás,” *unio*) valamint a kettősséget is vizsgálja.

3. Az új eredmények

A dolgozatban bemutattam, hogy ‘Ammār al-Bašrī *Kitāb al-Masā’il wa-l-ağwiba* c. műve a keresztény teológia egy fontos műve, mely jelentős szerepet játszott a görög tudásanyag átadásában a muszlim teológia számára. Számos arab keresztény és muszlim forrásra támaszkodtam, melyek alapján kimutattam, hogy a használt terminusok, s az általuk kifejezett

jelentések hasonlóak, s az összehasonlítás alapján egyes esetekben arra jutottam, hogy a keresztény szerzők befolyásolták a muszlim gondolkodást, máskor pedig azt találtam, hogy a két fél közös hagyományra támaszkodott. A dolgozat eredménye, hogy kimutatta, a kilencedik századra a keresztény szerzők már kialakult arab nyelvű terminológiával rendelkeztek.

Azt a feltevést, mellyel a dolgozatot kezdtem, mely szerint a retorikai iskolák (a keresztény közösségek iskolái) szerepet játszottak a görög tudás átadásában, igazoltam. A *Kitāb al-Masā'il wa-'l-ağwiba* vizsgálata megerősíti ezt, mivel a dolgozatban kimutattam, hogy terminológiája megfelel a görög filozófiai terminológiának, különösen is annak a formának, amelyben ezeket a terminusokat az egyházatyák használták. Összehasonlító terminológiai vizsgálatot végeztem, melyben a kortárs és későbbi muszlim forrásokat is vizsgáltam, melyekben további egyezéseket fedeztem fel, ami akár a közvetlen hatásokat jelzi, akár azt, hogy mindkét fél azonos forrásokra támaszkodott.

Az első fejezetben, amely az intellektusról szól (*ʿaql*), kimutattam, hogy e terminus kapcsán ugyanazok a jelentések jelennek meg a keresztény szerzők műveiben, melyek már az egyházatyák irodalmában a ἡ φρόνησις és ὁ νοῦς terminusok által is kifejeződtek. (A terminus alapjelentése: intellektus, megértés; a szövegkörnyezetben mindkét irodalomban az elme és funkciói az ember megkülönböztetett természetére utalnak; mindkét hagyomány szól az intellektus és érzékelés kapcsolatáról; mindkettő tárgyalja, képes-e az értelem megismerni Istent; illetve hogyan tesz különbséget jó és rossz között; és hogy a tökéletes felé törekvésében isteni segítség is szükséges.) Bemutattam, hogy Theodore Abū Qurra ide vonatkozó analógiája szerint az intellektus Isten ajándéka, a megismerés eszköze, s mint olyan, egy képesség. Ennek a felelőssége a jó és rossz között választani. Bizonyítottam, hogy mindebben az egyházatyái felfogás tükröződik. Ezután kimutattam, hogy Abū Rā'īta szerint a hit az intellektus felfogóképességén túli dolgokra vonatkozik, s ehhez isteni támogatásra, segísre van szüksége; ebben pedig egy újabb patrisztikus téma visszhangját találtam. Végül ʿAmmār al-Baṣrī terminushasználatát vizsgáltam, és arra a megállapításra jutottam, hogy az „intellektust” több értelemben is használja: okként, képességként, diszpozícióként, attribútumként, és minőségként. A vizsgált példákban olyan gondolatokat

találtam, melyek már az egyházatyáknál is megjelentek, de ‘Ammār al-Bašrī differenciált terminushasználata már kidolgozottabb, továbbfejlesztett állapotot tükröz. Érvelésében a retorikai iskolák oktatásának hatása bizonyítható.

Számos példát találtam a keresztények muszlimokra gyakorolt hatására, pl. Theodore Abū Qurra orvosi allegóriája a keresztény-muszlim képek kölcsönhatását mutatja. Az elemzés ugyanakkor azt mutatja, hogy az intellektus kortárs muszlim felfogása részben keresztény, részben más hagyományon alapul. A muszlim definíciók vizsgálata során azonban olyan gondolatokat találtam, melyek mind a görög írásokban, mind ‘Ammār al-Bašrī (és a keresztény írók) munkájában megjelentek (pl. az intellektus mint képesség, a megismerés eszköze, az ember megkülönböztető jellege, etc.). Ezt a jelenséget, mint a keresztény közvetítés bizonyítékát értelmeztem.

A második fejezetben a *ġirm*, *ġism*, *ġasad*, *badan* terminusokat, valamint a *ġismānī* és *ġasadānī* mellékneveket; végül a derivált alakokat: *taġassud* elemeztem, kiegészítve az *ittihād*, *ta’annus* és *ħulūl* fogalmakkal. Jelentés szerint “hierarchiába” rendeztem a terminusokat, aszerint, amilyen gyakorisággal és súllyal ‘Ammār al-Bašrī használta őket. Az első terminus, a *ġirm* esetében kimutattam, hogy a kilencedik századi keresztény használat párhuzamba állítható a kortárs muszlim használattal, tehát a görög gyökerek alapján párhuzamos fejlődést figyelhetünk meg. A *ġism* esetében differenciált keresztény szóhasználatot találtam, mely neo-platonikus és egyházatyai alapokon nyugszik, de annak továbbfejlesztett, gazdagabb változata. A későbbi muszlim használatban is megjelenő gondolatok keresztény hatást sejtetnek. A *ġasad* terminust kifejezetten a keresztény szóhasználatra jellemzőnek találtam: kortárs muszlim példák nem lelhetőek fel. Ez az a terminus, mely a Messiás testét, illetve az emberi testet jelöli. Mivel megjelenése keresztény szövegekben korán dokumentálható, míg muszlim definíciókban sokáig nem található, a későbbi muszlim megjelenést és interpretációt befolyásolhatta a keresztény használat. A *badan* terminus az emberi testet jelentette, mely elemekből áll, vagy a Messiás emberi testét. Megjelenése a keresztény szerzőknél, valamint a kortárs muszlim írónál, al-Kindīnél, a terminológiai fejlődés korai példája. Ez a párhuzam, valamint az, melyet a mu’tazilī szerzőkkel találtam, arra utal, hogy e terminus használata

párhuzamosan fejlődött mindkét hagyományban. A megtestesülés terminusát vizsgálva arra az eredményre jutottam, hogy a gondolati síkon (különösen az isteni transzcendencia felfogásában) történt a két fél között kölcsönhatás. A megtestesülés leírásakor használt fogalmak, képek, analógiák már az egyházatyák irodalmában is jelen vannak; a keresztény szerzőknél mindezek már továbbfejlesztett formában jelentek meg. Az *ittiḥād* szó esetében példákkal támasztottam alá, hogy feltételezhető a Korán terminológiájának hatása. A *ta'annus* esetében igazoltam, hogy kifejezetten keresztény terminusról van szó, mely egyházatyai gyökerekből származik. A keresztény *ḥulūl*-értelmezés is kétségkívül hatott a későbbi muszlim értelmezésre, ahogy azt példákkal bizonyítottam.

A harmadik fejezetben az öröktől/örökkévalóságot, folyamatosságot kifejező terminusokat vizsgáltam. Minden esetben kimutattam, hogy azok a konnotációk, melyek a megfeleltethető görög, egyházatyai terminusokhoz is kapcsolódnak, 'Ammār al-Baṣrī értelmezésében is megjelennek; ugyanakkor az ő terminushasználata már egy továbbfejlesztett állapotot tükröz. Két terminus, a *baqā'* és a *sarmad* szórványosan jelent csak meg, ezért alaposabb elemzésre, határozott következtetés levonására e kevés példa alapján nem kerülhetett sor. Mindazonáltal úgy találtam, hogy 'Ammār al-Baṣrī terminushasználatát meghatározta az egyházatyai hagyomány; továbbá azt is megfigyeltem, hogy e két terminus csak később jelenik meg a muszlim félnél; és hogy a későbbi muszlim szerzőknél a *baqā'* terminus hordozza azt a jelentést, melyet 'Ammār al-Baṣrī *azalīja* fejez ki.

Mindezt úgy értelmeztem, hogy a példák a terminológia fejlődésének korai szakaszát jellemzik. Kortárs muszlim definíciót csak az *azalī* terminusra találtam, ami megerősítette azt a feltételezést, hogy 'Ammār al-Baṣrī (illetve általában a keresztények) úttörő módon használták e terminusokat. 'Ammār al-Baṣrīnál a *qadīm* szó rokon értelmű az *azalīval*. Megállapítottam, hogy 'Ammār al-Baṣrī korábban használja a *qadīm* szót, mint a muszlim szerzők. A későbbi muszlim írók definíciói már gazdagabb jelentéstartalmakat mutatnak, de ezek közt azok a jelentések is megtalálhatóak, melyekkel 'Ammār al-Baṣrī élt. Ez a tény utalhat a keresztények muszlim szóhasználatra gyakorolt hatására. Az egyházatyai fogalmakat a keresztény szerzők továbbfejlesztették, majd ezek a fogalmak a

muszlimoknál is megjelennek, s ez ismét a keresztények közvetítő szerepére utal.

A negyedik fejezetben a teremtést jelentő terminusokat vizsgáltam. Az *ibdā'* és *ibtidā'* terminusok példáin keresztül azt mutattam be, hogy 'Ammār al-Baṣrī továbbfejlesztette az egyházatyák fogalmait, miközben koráni párhuzam is feltételezhető ebben az esetben. A muszlim szerzők definíciói közt később jelennek meg e terminusok. Az *ibdā'* és *ibtidā'* esetében 'Ammār al-Baṣrī görög és egyházatyák által használt fogalmakra támaszkodott, és ezeket fejlesztette tovább, amennyiben e terminusokat a létrehozás, okozás értelemben használta. Ebben az esetben is található koráni párhuzam. 'Ammār al-Baṣrī elsők közt használta e terminust. Kortársa, al-Kindī az *ex nihilo* teremtést érti e terminus alatt; és ezt a megközelítést későbbi muszlim szerzőknél is láthatjuk.

Kimutattam, hogy azok a jelentések, melyeket 'Ammār al-Baṣrī e terminussal jelöl, a későbbi muszlim szerzőknél is megtalálhatóak, ami a terminus kialakulásában és fejlődésében muszlim-keresztény kölcsönhatás meglétére utal. A *ḥ-d-t* gyökökből különböző derivált alakokat vizsgáltam. A megfeleltethető görög terminusok jelentései 'Ammār al-Baṣrīnál is megjelennek. Az *ihdāt* esetében, ha egy forrás/entitás (*'ayn*), vagy egy szubsztancia (*ḡawhar*) az, ami végrehajtja, akkor inkább filozófiai terminusként értelmezhető. Ha Istent, vagy Isten Igéjét említi a szerző a Cselekvőként, akkor a teológiához áll közelebb. A kortárs szerző, al-Kindī a *ḥādīt* terminust "keletkező, időben teremtett" értelemben használja, vagyis távoli párhuzamot találunk a gyökök értelmezésében. A későbbi szerzők definíciói hasonló jelentéseket mutatnak: vagyis időben teremtés/teremtettség; némelyikük azonban (pl. al-Ḥwārizmī) *kalām* terminusként, míg mások, mint pl. Ibn Fūrak, filozófiaként határozzák meg.

Ibn Sīnā definíciója szerint az *ihdāt* időben történő teremtés és időtől független is lehet; ezek közül az első értelmezést 'Ammār al-Baṣrīnál is azonosítottam; ugyanakkor a második, mely a lét emanációját időtől függetlenül határozza meg, párhuzamba állítható akár 'Ammār al-Baṣrī példáival, akár a többi keresztény szerzővel (pl. abban, ahogy a Fiúról írnak, aki mindig is született az Atyától; és a Lélek mindig is kiáradt). EZ további vizsgálódás felé nyit teret, azt illetően, hogy hogy a keresztény emanáció-

felfogás volt hatással a muszlim felfogásra. A későbbi muszlim definíciók általánosságban hasonlóak ‘Ammār al-Baṣrī értelmezéséhez, de kimutatható, hogy e későbbi muszlim használatban a terminus jelentése szűkebb, pontosabb.

‘Ammār al-Baṣrī terminushasználata már magába foglalja azt a két jelentést, melyek a későbbi muszlim gondolkodóknál is megjelennek: valaminek a létét a nemlét után, időben; v.ö. *al-ḥudūt al-zamānī*; és a kontingenciát, egy dolog létét nemléte után, ontológiai, esszenciális síkon, amelynek nincs feltétlen kötődése az időhöz: v.ö. *al-ḥudūt al-dātī*. ‘Ammār al-Baṣrī terminushasználata párhuzamba állítható azzal, ahogy a *mutakallimok* hivatkoznak az időben keletkezésre/kezdetre, mint Isten létének bizonyítékára. Ezen a téren is valószínű, hogy a keresztény szerzők – köztük ‘Ammār al-Baṣrī – hatással voltak a későbbi muszlim interpretációra. Az *ih̄tirāʿ* terminus vizsgálatokor bemutattam, hogy ‘Ammār al-Baṣrī láthatóan korábban használta, mint ahogy azt a muszlim oldalról bárki is terminusként meghatározta volna.

A *ḥalq* terminust ‘Ammār al-Baṣrī nem egy, szorosan körülhatárolt értelemben használja, amennyiben az *ex nihilo* felől vizsgáljuk; hanem olyan szóként, mely a teremtő cselekedetre utal. Görög és egyházatyák által is használt fogalmakat visz tovább, amennyiben valaminek a megteremtése, elkészítése a jelentés; de muszlim párhuzamok is felsorolhatóak, hiszen ‘Ammār al-Baṣrī a terminust olyan értelemben is használta, mint valaminek a valamilyen előzményből való létrehozása, megteremtése. E jelenség lehetséges magyarázata az, hogy e korszakban a teológia és a filozófia terminológiája még csak úton volt a különválás felé.

‘Ammār al-Baṣrī terminushasználatát különböző kontextusokban, nyolc kisebb csoportra osztva vizsgáltam. Kimutattam, hogy továbbfejlesztette, s gazdagította az egyházatyáktól örökölt terminust. A muszlim definíciókkal való összevetés során azt találtam, hogy a *ḥalq* koráni terminus ugyan, mégis, a muszlim szóhasználatban a kereszténynél később jelenik meg. Ahol ‘Ammār al-Baṣrī a terminust nem *ex nihilo* értelemben használja, ott értelmezése párhuzamba állítható a muszlim felfogással

‘Ammār al-Baṣrī példáiiban visszatérő gondolat, hogy a teremtett világ a Teremtő létének tükröződése, rá utaló jel, bizonyíték, ami a muszlim

gondolkodásban is fontos jelenség; ezt közös, párhuzamos fejleménynek találtam. ‘Ammār al-Baṣrī elgondolása az “első” és “második” teremtésről párhuzamba állítható a muszlim *ibtidā’* és *ibdā’* értelmezéssel. Azok a szinonimák, melyek szövegében a *ḥalq*-kal párhuzamosan láthatók, a muszlim definíciókban is megjelennek, de itt inkább mint ellenpontok, melyek a terminus értelmét segítenek pontosítani, s kevésbé mint rokon értelmű szavak.

‘Ammār al-Baṣrī sokrétű terminushasználata egyedülálló a kilencedik században; a kortárs muszlim terminuspárhuzamban ilyen jelentésgazdagság nem mutatható ki. Ebből arra következtethetünk, hogy ‘Ammār al-Baṣrī, vagy a keresztények általában, hatással voltak a későbbi muszlim értelmezés alakulására. Bizonyítottam, hogy ‘Ammār al-Baṣrī *ṣan‘a*-értelmezése és –használata párhuzamba állítható a megfeleltethető görög terminusok bevett értelmezésével, jellemző kontextusaival. Elsősorban a teremtő cselekedetre vonatkozó példákat vizsgáltam, de megállapítottam, hogy sokszor a viselkedésre, bánásmódra vonatkozik ez az ige.

A *ḥalq* terminus esetében már látott, jellemző témakörökben vizsgáltam ezt a terminust is, és mivel azok a szövegkörnyezetek, melyekben előfordulnak, hasonlóak, arra jutottam, hogy ezeket ‘Ammār al-Baṣrī szinonimaként használta. A (kortárs) muszlim szerzőknél nem találtam ide vonatkozó definíciót, amiből arra következtettem, hogy ‘Ammār al-Baṣrī az elsők között van, akik terminusként használták az igit. A *takwīn* kapcsán kimutattam, hogy a kilencedik századi nesztoriánus szerző korábban él vele, mint a muszlim szerzők, különösen, ha a szorosabb teológiai-filozófiai értelmét vesszük. Kortárs párhuzamot csak az okkult írások kínálnak. Mindenesetre a *takwīn* először māturīdī teológusok használták rendszeresen, akik a a nyolcadik alapvető isteni attribútumnak tekintették. Noha definíciói közt nem szerepelt, Ibn Sīnā is használta, s az ő nyomdokain haladva ṣūfī és aṣ‘arī teológusok is alkalmazták az isteni “*kun*” parancsra utalva. Az, hogy keresztény oldalon korábban látjuk e terminust, elképzelhetővé teszi, hogy keresztény terminushasználat is befolyásolta a későbbi interpretációt.

Az *inṣā’* esetében a keresztény használat, illetve ‘Ammār al-Baṣrī terminushasználata korábbi, mint ahogy az megjelenik a muszlim szerzőknél, jól körülhatárolható jelentéssel – amennyire megítélhető mindez a

definíciókönyvek alapján. Koráni példákkal is alátámasztottam, hogy ‘Ammār al-Baṣrī e terminust azért is használhatta, mert ez a muszlim vallási terminológiának is része, vagyis a vitapartner számára érthető, elfogadható közös alap volt.

Az ötödik fejezetben kimutattam, hogy az egyházatyák értelmezését elfogadták, továbbvitték az arab keresztény szerzők. Az atyaság és fiúság egymást kiegészítő használata mind a görög, mind az arab keresztény szerzőkre jellemző. A keresztény szerzők azonban vagy azt hangsúlyozzák, hogy e kapcsolat nem biológiai jellegű, hogy a muszlim félnek megmagyarázzák, mit értenek ezalatt; vagy implicit módon utalnak erre, mikor az atyaságot és fiúságot mint *proprium*okat jelölik meg, melyek megkülönböztetik ugyan a *hypostasis*okat, de az isteni szubsztancia egységét nem bontják meg. A korai polémiából vett példák mutatják, hogy ennek a tanításnak kapcsán élénk eszmecsere, vita zajlott, melynek keretén belül a keresztények által használt terminusokat megismerhették a muszlimok (s viszont).

A hatodik fejezetben kimutattam, hogy a keresztények az isteni egységet igyekeztek érveikkel bizonyítani, de ez különbözött az iszlám abszolút egység-fogalmától. Ezt az egységet másképp kellett értelmezni, melynek bemutatásához a keresztény érvelés a görög filozófiai triádokat használta fel. A muszlim oldal nem fogadta el ezt az egység-értelmezést. A keresztény oldalon az érvelés sokszor az írásokra is támaszkodik, vagyis bibliai forrásokra. Kimutattam, hogy az arab keresztény szerzők görög filozófiai és egyházatyák által használt terminusokat és értelmezéseket vittek tovább, és terminusaik korábban jelentek meg, mint a muszlim használatban. Ez a kérdés mindkét fél számára alapvető fontosságú; a viták során a két fél hatott egymásra, ami akár az érvelés, akár a terminológia szintjén kimutatható; és a keresztény hatás vitathatatlan.

Összességében elmondható, hogy az arab keresztény szerzők gyakrabban használják a teológia terminológiáját, mint a filozófiáét. A vizsgált könyvek (köztük ‘Ammār al-Baṣrīé) inkább a *kalām*hoz, mintsem a filozófiához köthetőek, bár a filozófiai hatás néhány téren vitathatatlan. Mivel a vitákban a partnerek a muszlim teológusok, ezt figyelembe véve kellett a keresztény szerzőknek őket megszólítani, terminológiát választani.

Ha tisztán filozófiai terminológiát használtak volna – melyet szintén ismertek –, ellenállásba ütköztek volna. Céljuk apologetikus, a keresztény hitet igyekeztek védeni a muszlim tanítással szemben: ehhez a filozófiánál a teológiai terminológia jobban illett.

A terminusok vizsgálata során hozott példákban arra is rámutattam, hogyan érvelnek az arab keresztény szerzők. Így például utaltam rá, hogy az ‘Ammār al-Baṣrī által használt szillogizmus egyezik a retorikai érvelésben elfogadott figurával. A görög és az egyházatyák által használt analógiák, toposzok és képek jelenlétére szintén felhívtam a figyelmet az arab keresztény szerzők munkáiból hozott példákban, ami tanúsította, hogy a keresztény szerzők támaszkodtak a retorikai hagyományokra. Végül: azt is hangsúlyoztam, hogy ‘Ammār al-Baṣrī mint vitapartner szükségszerűen alkalmazta vitapartnerre terminusait és érvelését is.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy akár fordítókként, akár egy olyan hagyomány örökösiként, mely a muszlimok számára ismeretlen volt a tizedik századig, vagy mint önálló gondolkodók, a keresztény szerzők alapos fogalmi ismeretekkel rendelkeztek, és a terminológiát is jól ismerték; e téren a muszlim szerzőket megelőzték. ‘Ammār al-Baṣrī könyve a legkorábbi arabul írt teológiai művek egyike. Ezért munkájában a filozófia és teológia terminológiája keveredik. Filozófiai és teológiai terminusok használata révén, melyek később megjelentek a muszlim szerzők munkáiban is, a kereszténység és az iszlám között közvetítő szerepet töltött be.

Célom az volt, hogy bemutassam, az arab keresztény teológia fontos szerepet játszott a fogalmak és terminusok átadásában, fejlődésében. ‘Ammār al-Baṣrī példája megmutatja, hogy egy arab keresztény *corpus* vizsgálata, számos forrást beleértve, hozzájárulhat a filozófia és *kalām* kezdeti, fontos időszakának jobb megértéséhez és az arab nyelvű és muszlim próza születésének alaposabb megismeréséhez is.

A disszertáció célja a terminológiai vizsgálat volt, melynek minta-terminusait számos lehetőség közül választottam. Csak terjedelmi okokból korlátoztam vizsgálatomat a jelen számú terminusra; a többi filozófiai és *kalām* terminus, melyek szintén jelentős eredményeket ígérnek, a jövőbeli kutatás témája lesznek. Teológiai problémákkal nem foglalkoztam, ezek feldolgozása, felekezeti szerinti összehasonlító elemzése – amennyiben z a

polemikus és apologetikus művekhez köthető – szintén a jövőbeli kutatások tárgya lesz majd.

4. A témában végzett publikációs tevékenység

Konferenciák

- Libanon, Zouk Mikael, 2008. január 25-26. Colloque Melkite. Az előadás címe: *The Role of the Intellect in Theodore Abu Qurrah's On the True Religion in Comparison with His Contemporaries' Use of the Term*
- Orientalista nap 2008. ELTE-BTK, 2008.április 4. Az előadás címe: *Az 'intellektus' jelentése és szerepe Theodor Abū Qurranál és kortársainál*
- 25th Congress of the Union Européenne des Arabisants et Islamisants (UEAI 25) Naples, September 8 – 12, 2010. Előadás címe: *Christian Terminology, God's Names and Attributes in 'Ammār al-Baṣrī's Kitāb al-Masā'il wa-'l-Ağwiba*
- *Falsafah* between Christianity and Islam: Inter-Religious Philosophical Encounters and Exchanges during the Classical Period of Islam, Göttingen, 2011. 12. 12-13. Előadás címe: *The Concept of 'Aql: Interaction of Philosophy and Kalām in Early Arab Christian Apologetics*
- Liberté religieuse, secularisation et éthique civique, Pilisescaba, 2012. 01. 19-20. Előadás címe: *Intellect and Ethics in 9th-century Arab Christian Apology*

Angol nyelvű, külföldön megjelent cikkek:

The Role of the Intellect in Theodore Abu Qurrah's On the true Religion.
= Parole de l'Orient 34(2009)5, 51-60. o.

Christian Terminology, God's Names and Attributes in 'Ammār al-Baṣrī's Kitāb al-Masā'il wa-'l-Ağwiba (megjelenés alatt: az Union Européenne des Arabisants et Islamisants 25. kongresszusának kötetében (UEAI 25) jelenik meg.)

The Concept of 'Aql: Interaction of Philosophy and Kalām in Early Arab Christian Apologetics (megjelenés alatt: a *Falsafah* between Christianity and Islam: Inter-Religious Philosophical Encounters and Exchanges during the Classical Period of Islam, c. műhelykonferencia (Göttingen) előadásait tartalmazó kötetben)

Intellect and Ethics in 9th-century Arab Christian Apology = Szerk. URVOY, M-Th., *Liberté religieuse et éthique civique*, Paris, 2012. 149-164. o.

Könyvrészlet (magyarul)

Arab keresztény terminológia a 9. században – Incarnatio és emberré válás (várható megjelenés: 2013. május; a Maróth Miklós 70. születésnapjára készülő ünnepi kötetben, a Szent István Társulat gondozásában)

Recenzió

The Encounter of Eastern Christianity With Early Islam = Keletkutatás, 2011

(3) pp. 132-136.